

Tverdota György: Gondoljátok meg, proletárok. Az ifjú József Attila

Osiris Irodalomtörténet

Budapest: Osiris Kiadó, 2021, 887 l.

N. HORVÁTH Béla

Pécsi Tudományegyetem, professor emeritus

ORCID 0000-0003-4112-0554

Kissé talányos – és kissé zavarba ejtő – címet adott Tverdota György József Attiláról szóló nagy-monográfiája első részének. A talány természetesen nem abból ered, hogy honnan az idézet, hisz az *Anyám* (1931) sorára könnyű ráismerni. Különösen a vers, s főleg az idézett mondatot megelőző szöveg összefüggésében: „Törékeny termetét a tőke megtörte / mindig keskenyebb lett – / gondoljátok meg proletárok – –.” A vers annak a személyes és lírai élménynek egyik stádiuma, ahogy a költő küzdött saját anyaképével, annak megfogalmazhatóságával, kiírhatóságával 1923-tól 1937-ig. Hisz az anyaversek az *Ad Sidera* (1923) nyugatos reminiscenciáitól az avantgárd ihletésű *Anyám a mosásban gyászkoszorún* (1927) át a pszichoanalitikus kontextusú művekig (*Kései sirató*, 1936; [*Édesanyám, egyetlen, drága*], 1937) szinte leírják az életrajzt és a költői pálya poétikai alakulástörténetét is. Ebből Tverdota György azt a szakaszt emelte ki címadásával, amely jó-részt a proletárköltészet poétikai formáinak és elvárásainak akceptálásával, interiorizálásával a proletár anya képét formázza meg. A könyv monográfia, amely szintetizálja az életrajzt is, tehát természetes, hogy a József Attila-i anyaélmény és egy anya-vers adhatja a címet. Az azonban, hogy épp ez a vers – s nem mondjuk a *Mama* (1934), az anyaélmény lírai esszenciája, s egyben a proletár anyák örök emlékezete is – vált hangsúlyossá, monográfia-címadóvá, az a szerző üzenete. S innét a talány.

Ha az idézett mondatot a könyvcímek paratextuális értelmezéseként fogjuk fel, akkor az ki-lép az eredeti szövegből, s önállósítva magát megszólít: „gondoljátok meg, proletárok”. A meg-szólítottak, mai posztmodern társadalmunk olvasó közösségéből azonban aligha van olyan társadalmi osztály vagy csoport, akik magukra vennék a proletár státusmegjelölést. Abban a kontextusban, ahogy a vers keletkezése idején klasszifikálódott a proletáriátus (a maga osztály-tudatával, anyagi- és szociokultúrájával) ma – és már nagyon régóta – semmiképp. A kötet cím tehát nem megszólításként funkcionál, s nem így értelmezhető.

Mint minden címválasztásban, Tverdota György könyve esetében is a koncepciót kell keres-nünk. Miért ezt a verset választotta, tüntette ki azzal, hogy az olvasó figyelmét azonnal ráír-nyitotta? Mondhatni, némiképp provokatív aktus eredménye a cím. Nemcsak azért, mert a ma már nem létező társadalmi státusú olvasókat szólítja meg, hanem olyan társadalomtörténeti kontextust, aurát idéz fel, amely – finoman szólva is – ma nem igazán aktuális. Legalábbis azon

értelmezői kör respektusában, amely nem tud és nem is akar mit kezdeni a proletárköltő József Attilával, s azzal a politikai és poétikai ideával, amely iránt a költő elkötelezte magát, s amelyet ugyan reformált, finomított, de mégiscsak meghatározta rövid életpályájának egy korszakát, hangsúlyos műveket is teremtve (*Téli éjszaka, A város peremén, Elégia*). Persze az még nem lenne zavarba ejtő, ha valaki szembe megy a mainstream irodalomértelmezéssel, legfeljebb fel kell készülnie a támadásokra, olykor a gyalázkodásokra. Ez a könyv azonban nem egyike a József Attiláról szóló hatalmas irodalmat kitevő műveknek, hanem a nagymonográfia.

Tverdota György több évtizedes kutatói pályáját – mi több: eddigi életét – szentelte József Attila életművének. Sokat írt a modern magyar irodalom fordulópontjairól, neves alkotói-ról, de az irodalomtörténeti pályáját meghatározó szövegei József Attiláról szólnak. A József Attila-kutatásnak ő a legautentikusabb képviselője – ezt talán még ellenfelei, irigyei sem vonják kétségbe (vagy legalábbis ritkán). Szabolcsi Miklós munkáját ő viszi tovább egy szűkebb irodalomtörténeti közösségben, amelynek tagjai külön-külön is számos kötettel – így monográfiával is – már hozzájárultak a József Attila-i *oeuvre* jobb megismeréséhez, de együtt is, amint az 1930–1937 közötti prózai művek kritikai kiadása is mutatja. A József Attila-nagymonográfia megírására – vagy újrázására – Tverdota vállalkozott. Ez a könyv viseli tehát a figyelemfelhívó címet, és sugallja szerzőjének azt a tézisé, hogy a hivatkozott verssel emblematizálható időszak és poétikai törekvés nem leírható, elfelejthető kisiklás, tévedés. Azzal együtt is, hogy a költő kommunista korszaka konfliktusokkal volt tele, hogy lefasisztázták moszkvai elvtársai, hogy kiátkozták magyarországi elvtársai, s hogy kizárták a kommunista pártból, vagy maga hagyta ott őket. Igaz, az ortodoxiát nem tűrő intranzigens gondolkodói alkata és nehezen kezelhető személyisége ehhez alapot is biztosított. Ezzel együtt, marxista műveit nem tagadta meg, legfeljebb átírta (majd visszaírta), amint a marxista gondolkodást is. Az *Egyéniség és valóság* (1932) be akarta vinni a *Gazdasági-filozófiai kéziratok szerzőjét*, a fiatal Marxot a korabeli kommunista diskurzusba, *A szocializmus bölcselete* (1934) a szovjet-bolsevista államrend kritikájával a humanizmus, az „arany öntudat” társadalomalkotó elveire hivatkozott, a *Hegel–Marx–Freud* szintetizálta a modernitás két nagy filozófiáját. Ha Tverdota valóban ilyen jelentőséget tulajdonít a proletárkorszaknak, s ezért gondolkodtatja el a (mai) „proletárokat”, akkor nyilvánvalóan azt is üzeni a mai értelmezőknek, hogy József Attila minden közösségi kudarca ellenére közösségi ember maradt, s azt a társadalomfilozófiát tartotta autentikusnak, amelynek kapcsán még 1937-ben is úgy nyilatkozott önmagáról, hogy „a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul” (*Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?*). A *Gondoljátok meg, proletárok* tehát határozott választ ad arra a kérdésre, ki volt József Attila. Különösképp azokra az utóbbi „újraolvasásokra”, amelyek a balek, a lúzer, a lumpenproletár József Attiláról szóltak.

József Attila pozícióját az irodalmi gondolkodásban és az irodalomtörténetben jól mutatja, hogy verseinek már három kritikai kiadása is megjelent, és két alkalommal levelezése, prózai művei is. Szabolcsi Miklós nagymonográfiája befejeztekor (az 1990-es évek közepén) több mint ötezerre becsülte a József Attiláról szóló szakirodalmi szövegeket. Ezek száma ma lényegesen nagyobb, köszönhetően a folyamatos érdeklődésnek, ami különösen a centenárium idején volt erős. Feltehető tehát a kérdés, egy nagymonográfia után, több monográfia vagy monografi-kus igényű munka ismeretében érdemes-e új nagymonográfiára vállalkozni. (Most tekintsünk el azoktól az időszakos vitáktól, amelyek a monográfia műfajának episztemológiai problémáiról szólnak.) Lehet-e új életrajzot írni, hisz a biográfiai adatok nem változnak, s új adatok gya-

korlatilag nem kerültek elő. Az életrajz műfajáról való gondolkodás azonban változik, amint a biográfia alanyának személyiségrajza is módosulhat az új interpretációs diszciplínák szellemében. S azok a társadalomtörténeti kontextusok, amelyeket az újabb korok értelmezői gyakorlata exponál, ugyancsak új biográfiát vagy legalábbis annak újraértelmezett változatát eredményezhetik. S ugyanez a helyzet a művek esetében is. Az egyes korok értékpreferenciái kijelölik azokat a koordinátákat, amelyekben a sokszor olvasott szövegek is új jelentést kapnak. Nem beszélve most arról, hogy a József Attila-szövegek egy sajátos történelmi konstellációban, különösen erős ideológiai környezetben, ráhatásban nyerték el akkori igaznak tekintett értelmezésüket, megformálva „az igazi József Attila” képet. Arról nem is beszélve, hogy a József Attila-filológiának még „szerencséje” is volt, hisz 1986-ban viszonylag nagyszámú szöveg, szövegtöredék került elő, s felszabadultak a (különböző) tiltások alól olyan művek mint a *Szabad-ötletek jegyzéke*. Indokolt tehát a válasz, hogy egy mai nagymonográfia a mai tudásunk, mai képzeink szerint alakuló József Attilát formáz, határozva a szakirodalom eredményeire is.

Tverdota György nagy terjedelmű, 887 oldalas munkáját kézbe véve megfogalmazódhat egy előzetes olvasói feltevése, hogy új József Attila-kép koncipiálódik. S ez nyilvánvalóan azt a kérdést is felteszi, hogy az új életrajz és az újraértelmezett korpusz hogyan viszonyul az előzményekhez: támaszkodik-e rájuk, hogyan tudja felidézni – s ezáltal az olvasót is bevonva a további diskurzusba, az újraolvasásba – a korábbi releváns szövegeket. A nagymonográfia válasza kettős: egyrészt valóban megképződik egy új szempontokat is érvényesítő biográfia, amely hangsúlyában más, olykor más értelmezői horizontba helyez tényeket (például József Attila származása és viszonyulása a falusi-paraszti és a proletár kultúrához), másrészt a lírai szövegek újraolvasása eltéríti a korábbi értelmezői pozíciókat, vagy nem vesz azokról tudomást, illetve nem jelzi a tudomásulvételt. Nagy biztossággal kijelenthető, Tverdota György csaknem mindent olvasott, amit József Attiláról írt a szakirodalom. Azonban vagy a terjedelem, vagy a monográfiáról vallott felfogása magyarázza, hogy a szekunder irodalom háttérbe szorul, nagyon szelektálva jelenik meg a hivatkozásokban. Referenciaként Szabolcsi Miklósnak a tárgyalt korszakra vonatkozó monográfia-darabjai jelennek meg legtöbbször. Érthetően, hisz az új nagymonográfiaának támasza lehet a korábbi, de meg is kell határozni viszonyát az elődéhez.

Szabolcsi Miklós pártfeladatként kapta az 1950-es években, hogy József Attila életművét kutassa. (Mint ismeretes, az 1950-es években fiatal kommunista irodalomtörténészek felosztották egymás között az akkor a magyar irodalom tengelyének tartott Petőfi [Pándi Pál] – Ady [Király István] – József Attila [Szabolcsi Miklós] területet, hogy a kommunista ideológiának megfelelő értelmezésbe helyezték.) Szabolcsi hatalmas munkát végezve, felkutatva az akkor még élő kortársakat, a költő közvetlen környezetét; nemzedéktársait is bevonva, mind a családról, mind a gyermekeivel, az ifjúkor színhelyeiről, szereplőiről, tanúiról óriási dokumentatív anyagot gyűjtött, s bedolgozta nagy munkájába. Ez leginkább a pályakezdő József Attiláról írott kötetbe szülföldött be. A *Fiatal életek indulója* (1963) 1923-ig követi az életpályát, és a testes kötet (634 oldal) közel fele csak az életrajzról szól. Szabolcsinak és munkájának nagy érdeme, hogy az életrajzhoz szükséges alapvető primer adatok mellett olyan szekunder jellegű információkat is megad (például a korabeli oktatás, árvaellátás statisztikai adatai, József Attila iskoláinak dokumentumai, az akkor még élő volt osztálytársak emlékei stb.), amelyek tágabb horizontú értelmezésre is lehetőséget nyújtanak. Igaz, ez a „pozitivizmus” nemcsak érdem, hanem kényszer is, hisz Szabolcsi ilyen módon tudott részben kibújni az ideologizálás kötelezettsége alól. (Szabolcsi nyitottabb

szellemiségű irodalomtörténész volt, mint a „triumvirátus” másik két tagja, amit mutat a József Attila kritikái kiadás (1958) szövegválogatása, értelmezése vagy az 1956-ra elkészült *József Attila emlékkönyv*, ami csak 1990-ben jelenhetett meg egyes – József Attila és a párt kapcsolatát nem az elvárt módon megjelenítő – visszaemlékezések miatt). Tverdota – Szabolcsi tanítványaként is – támaszkodhatott tehát az első biográfiára, anélkül, hogy nagy időigényű primer adatkutatásba kellett volna fognia. A kapott adatokat és a Szabolcsi által is hivatkozott szövegeket újrahasznosította, újraértelmezte, bedolgozta saját kutatásába.

A *Gondoljátok meg, proletárok* a József-család és a gyerek szociológiai státusát nem a „pozitivist” adatok, tények (házak, lakások, iskolák, jövedelemviszonyok adatai) alapján rekonstruálja, illetve konstruálja meg, hanem primer és szekunder szövegek újraolvasásával. Ehhez fő forrásként József Attila és a hozzá legközelebb állók írásai kínálkoznak, azok minden vesztélyével. A legautentikusabbak azok a szövegek, szövegtörödékek, amelyekben József Attila gyermekkorára, annak eseményeire emlékezik. A kései korszakhoz tartozó pszichoanalitikus fogantatású önéletrajzokban vagy ilyen jellegű művekben (*Curriculum vitae*, *Öngyilkosság*) beszél korai életéről, illetve az ilyen konstellációjú versekben. Ezeknek az önvalomásoknak és vallomásos-émlékező lírai szövegeknek a hitelessége azonban csak a pszichoanalízis elméleti és pragmatikus kontextusában érvényesül. Ezt a szerző természetesen tudja, de az olvasó csak majd a következő kötetből fog értesülni József Attila pszichoanalitikus műveltségéről és analitikus tapasztalatáról. Tverdota érzékeny, szépen megírt elemzésben szól az anya-gyerek aspektusról, a költőnek a Mamához fűződő – olykor ambivalens – viszonyáról, s a verésekről a *Mama* kapcsán. „A vers tehát elégtételadás a holtában megbántott édesanya emlékének, s egyúttal az öngyógyítás, az artikulálatlan indulatoktól való megtisztulás eszköze” – írja összefoglalva a gyermekkori trauma feldolgozásának szerepére és metódusára utalva (64). Ez a pszichoanalízishez utalható információ már sokkal elmosódottabban jelenik meg a híres első sor értelmezésében: „A vers kezdősorai is utalnak a téma általi huzamosabb ideig tartó megszállottságra” (64). A pszichoanalízisben kicsit is jártas olvasó persze tudja, hogy a vers „megszállott” beszélője valójában azért gondol „már egy hete [...] mindig” a Mamára, mert az analízis indukciója, a múltba való lemerülés erre készíti 1934-ben. Persze nehéz ezt a dilemmát feloldani, hisz ezek a vallomások, lírai szövegek megkerülhetetlenek a gyermekkor rekonstrukciójában, ugyanakkor a – nem irodalomtörténész – olvasó támpont nélkül marad. Kicsit hasonló a helyzet a *Szabad-ötletekkel*. Az addig tiltott – de értelmiségi körökben közkézen forgó – szövegeket Tverdota György és Horváth Iván tette közzé 1992-ben (*Miért fáj ma is*). Miután „szabad ötletként”, (majdnem) szabad asszociációval írja ki a meggyógyulni vágyó költő életének apró töredékeit, gyakran intimitásait, ezek valóban alkalmasak lehetnek az életrajz és egy alakuló önkép megértéséhez. A *Szabad-ötletek* azonban – mint tudjuk – egy ravasz szöveg, nem szabad szó szerint venni. Persze az előkerülő népdal-, műdal-törödékek, a századelő munkás-proletár kultúrájának szokásselemei, irodalmi idézetek, fragmentumok kétségkívül kirajzolnak egy műveltséget és az adott kulturális rétegekhez való viszonyt. A monográfia szisztematikusan össze is rakja ezeket a fragmentumokat, a ferencvárosi proletárlétből, az öcsödi, szabadszállási paraszti-falusi kultúrából származó műveltségelemeket, mert ezek – mint a könyv írja – József Attila társadalmi beilleszkedésének rekonstrukciójához is szolgálnak.

A kötet nagy erénye, hogy gazdag példatárral, idézethalmazzal mutatja be a család életkörülményeit, mindennapi világát. Tverdota a „szegénység kultúrájáról” beszél, s ennek kon-

textusában értelmezi a gyerek által elsajátít(hat)ott kulturális javakat, mert, mint mondja, a korábban alkalmazott terminusok ideologikusak (a „proletár kultúra”), másrészt a falusi-paraszti archaikus vagy premodern kulturális javak (etnológiai, folklór emlékek) keveredtek a modern, városi világ mindennapi tapasztalati valóságával. Ez kétségtől így van. Noha a terminus által lefedett fogalom nagyon nyitott, és definiátlanságával lehetővé teszi, hogy összemossódjanak a különböző élettapasztalatok, társadalmi normák, kétségtől kirajzolódik egy heterogén kultúra, amely nem igazán nyújthatott mintát a gyermek József Attilának a város peremén. Ennek a kevésbé differenciált kultúraértelmezésnek van azonban olyan – magától értetődő – szegmense, amely nívó a József Attila-biográfiában, s amelyet a szakirodalom eddig csak a pszichoanalízis kontextusában érintett. A szexualitással, a nemi kultúrával a gyermek – főleg az alsó társadalmi rétegek és az utcák neveltje – már korán, a gyermek- és serdülőkor mindennapjaiban megismerkedik. A József-gyerekek is közvetlen élményből láthatták a prostitúciót. A Pávai utcai kocsmá, a Ferenc utcai nyilvános ház (ahol néhány hétig meghúzták magukat) vendégeitől származó információk és az azokat feldolgozó gyerekközösségek kommunikációja megalapozott egyfajta szexuális műveltséget, amint erről a *Szabad-ötletek* nyelvi töredékei vallanak. (Itt is szó esik a kamasz József Attila szexuális beavatásáról, az „első nőről”, egy prostituálttal megejtett traumatikus hatású szexuális aktusról.) Tverdota még tovább is megy, amikor a Mama szerelmi életét is megpróbálja rekonstruálni. Igaz, nem sok adata van. Szántó Juditra támaszkodik, hogy a férj nélkül maradt asszony egy albérlőjükkal került szexuális kapcsolatba, ha hihetünk a visszaemlékezésben megidézett párbeszédnek. Másrészt a *Szabad-ötletek* nyújtanak – ismét csak megbízhatatlan – információt: „anyám azért gyűlöl öntudatlanul, mert azt hitte, mint anya nem lehet kurva, neki csak dolgozni muszáj”. Mindenestre a biográfia ezen – korábban kevésbé exponált vagy nem ebben a kontextusban tárgyalt – részletei erősebb fogódzót adnak a „szegénység kultúrájának” rekonstruálásához. Amint az is, hogy milyen nyelven beszélt a József-család. S nemcsak nyelvészociológiailag érdekes aspektus egy ferencvárosi munkáscsalád nyelvhasználatának feltérképezése, hanem abból a szempontból is izgalmas, hogy az apa csak törve beszélt a magyar nyelvet, annak is egy nagyon leegyszerűsített változatát. Ezzel szemben a Mama nyelviségét bizonyára árnyalták, bővítették olvasmányélményei, azok a füzetes regények, amelyeket olykor álltában is olvasott, gyakran a családi vacsoráról is megfedkezve.

Az életpálya értelmezésének szociológiai, szociálpszichológiai kiterjesztése kétségtől jelentős eredményeket hozott a költő társadalmi beilleszkedésének kísérleteiben fontos szerepet játszó József Jolán és Makai Ödön társadalmi relációinak rekonstrukciójában. A ferencvárosi nyomorból József Jolán házassága(i) mozdították ki az árván maradt gyerekeket. Tverdota György természetesen óvatosan kezeli József Jolán regényes életrajzeit, s – érthetően – nem osztja Valachi Anna érdekes, de kissé túlszínezett József Jolán-portréját az „önérvényesítő nőről”, és az „édes mostoháról”. Jolán ambíciója természetes, amint felemelkedésének módja is. A korabeli regények, filmek is erősítették a Városligetből tapasztalatból is ismert módszert és mintát, hogy a szép, fiatal szegény nőt felfedezik a jómódú férfiak, s nagy ritkán feleségül veszik. Jolánnak a felemelkedés sikerült, a társadalmi beilleszkedés azonban nem. Az életrajzi rekonstrukció fontos fejezete Jolán története – s a könyv sok új érdekes információval is gazdagítja – hisz a polgárrá válás öccsének is mintát adhatott volna. A felemelkedés olyan radikális módja, mint amit Jolán Makai Ödönnek köszönhetően megvalósított, a korábbi társadalmi kap-

csolatok megszakadását is jelentette, a kulturális szakadékot ugyanis a lent maradtak nem akarták áthidalni. A könyv erre a szempontra is kitér.

József Attila polgárosításában Makai Ödöné volt a meghatározó szerep. Nemcsak abban, hogy szinte hihetetlen altruizmussal nemcsak szeretőjét vette magához, akit később feleségül is vett – igaz sokáig álnéven szerepeltetve –, hanem annak testvéreit is. A gyerek és a fiatal József Attila viszonya Makaihoz, „kedves gyámjához” nem volt felhőtlen. A monográfia persze érzékelteti a konfliktus forrását, a mentális különbségeket az emancipációval is küzdő zsidó származású értelmiségi-polgár, ügyvéd és az emancipálódásnak nem a hagyományozott formáját preferáló fiatalember között, aki a művész, a költő bohém nonkonformizmusát választaná. Ezzel együtt Makai Ödön alkatának, gondolkodásmódjának további vizsgálata biztosan hozzásegítené azoknak a konfliktusoknak a megértéséhez, amelyek szétzilálták kétszer is a József-családot, s kihatottak a fiatalember sorsára is. (Makai nemcsak Jolánba szeretett bele, s vette feleségül, hanem a fiatalabb lánytestvérbe, Etába is, megoldást keresve Jolánnal való házasságának kudarcára.) Másrészt a tudományos ambíciókat is dédelgető ügyvéd lemondása a tudományos publikációkról is hozzájárulhatott ahhoz, hogy blokkolni akarta gyámfia művészi karrierjét. Persze Makai gondolkodásának, lelki alkatának rekonstrukciója nem egyszerű feladat, hisz ezt a belső világot olyan szövegekből lehet kiolvasni, feltárni, amelyek különböző elfogultságokkal terheltek. József Jolán könyve nem csak regényesíti a történeteket. A másik családtag-tanú, Jolán harmadik férje, Bányai László könyve sajátos optikát alkalmaz már a helyzetből következően is, József Eta visszaemlékezéseiből pedig férjére nem igen lehet következtetni. A József Attilához – s így családjához is – közel álló élettárs, Szántó Judit az egész József családot, de leginkább Jolánt, kritikusan nézi, és a barát, Németh Andor József Attila-életrajzát sem tekinthetjük tárgyilagossá, különösen Makai bogarasságáról, opportunizmusáról mondott szavai tükrében. Ezzel együtt a fiatal József Attila út választásáról, kísérleteiről, változó értékpreferenciáiról pontos képet ad a monográfia, s az őt ért családi hatások, majd a makói – jobbára liberális szellemű – felnőtt barátok köréből származó ösztönzések, minták részletes feltérképezésével megteremtődik a fiatalember – s majd a fiatal költő – alakrajza, önképe és részben gondolkodástörténete.

A József Attilára ható kulturális rétegek különbözőségei, amelyet a proletár külváros és a polgári Lovag utca társadalmi szakadéka megtestesített, a makói korszakban látszódnak kiegyenlítődni. Szabolcsi is nagy teret adott, és nagy jelentőséget tulajdonított a makói éveknek, s okkal. Tverdota némiképp kevesebb figyelmet szentel a József Attilát körülvevő felnőtt barátoknak (csak Kesztner Zoltán portréját rajzolja meg), s részletesebben foglalkozik azzal a kulturális kisvárosi közeggel, amelyet ez a kör kétségkívül teremtett és formált. József Attila ön- és énképének első fixálódását. A versekben gyakran a nagyotmondó önmeghatározásokban is tükröződő társadalmi indíttatású szerepekkel („új paraszti fütyként indulok”) ez a szellemiség is segítette. József Attilát diáktársai strébernek tartották, aki a szünetekben is a tanáraihoz „dörögöldözött”, velük beszélgetett, holott a diák csak műveltségét építgette, adaptálta a hallott, olvasott információkat, amiket aztán majd verseibe transzformált. Makó jelentőségét a monográfia ebben látja: „A huszas évek elején Makón írt versekben tematikus szinten is tetten érezhető az az alapvető fordulat, amely az általunk ismert József Attilához vezető út kiinduló pontját jelentette.” (374.) A fiatalember, s próbálkozó költő világszemléletét a tragikus nemzettudat uralja kezdetben. Ezt nemcsak Ady kései magyarságversei vagy Juhász Gyula nemzeti pesszimizmusa formálta, hanem az az általános trauma is, amit Trianon okozott, s ami áthatotta a kisváros ér-

telmiségi gondolkodását is. Tverdota György azonban úgy látja, hogy a nemzeti tragédiával és az arra rezonáló közérzettel és gondolkodásmóddal való azonosulás mellett már ebben az időszakban megjelennek a differenciálódás jelei a szegénység tematizálásában (ekkor elsősorban a paraszti életképekben). A társadalmi identitástudat többértelművé válik, már most. A *Nem, nem, soha!* (ez az újabban túlértékelt zsenge) vagy a *Bús magyar éneke* a nemzettudat aktualizálása jegyében fogant, míg a *Proletárok!* (1922) egy osztállyal való sorsvállalás igényét jelenti be. Kétségtől mentesen differenciálhatta a nemzeti konzervativizmust a szociáldemokrata, szabadkőműves gondolkodás, de talán túl direktnek az ilyen jellegű következtetések, mint amit az *Ad Sidera* (1923. január) egyik sorával kapcsolatban is olvashatunk: „»De nagy hitem van s szép jövőnek élek« – és ez a nagy hit nem lehet más, mint a szocialista elköteleződés, s a szép jövő az, amire nézve ez a nagy hit ígéretet jelent”. (380.) Lehet, hogy igaza van Tverdótának, s a fiatalember szociáldemokrata eszmékkal való első találkozásának nyomai ezek a vallomásszerű szövegek, kijelentések, de talán nem kellene olyan komolyan venni a *Petőfi tüze* vagy akár *A legutolsó harcos* „osztályhovatartozásra épülő küldetéstudatát”, még ha csak „ösképletről” is van szó.

József Attila világgképének alakulásában, gondolkodástörténete folyamatában fontos pillanatot az „ideális anarchista” magatartás- és versforma. Nem csak azért, mert olyan – a költői pályája történetében és a költő önértelmezésében – fontos verset szül, mint a *Lázadó Krisztus*. József Attila „igazi” anarchistává majd később válik, amikor versébe bevonja az anarchizmus apostolait is („Bakunint és Kropotkinkát”: *Szabados dal*, 1927), sőt Marx fölébe helyezi őket, de joggal tulajdonít Tverdota György – a korábbi értékelésekkel szemben is – nagyobb jelentőséget ennek az ideának. Az „istenember” alak, a társadalomra rávetített diffúz szeretetértelmezés innen fakad. (Az meg különösen érdekes, ahogy Tverdota a *Lázadó Krisztus* prototípusát rekonstruálta egy battonyai pléhkeresztre visszavezetve.)

Egy még huszadik életévét sem betöltő fiatalember társadalomképe természetesen sokféle hatás lenyomatát tükrözi, s József Attila híres volt arról – később is –, hogy a frissen olvasott műveket, eszméket gyorsan abszorbeálta, s ugyanolyan gyorsan tovább is lépett azokon. Schmidt Jenő Henrik, Nietzsche tanai (*Tanítások*-ciklus) kétségtől mentesen erős hatást jelentettek, de ugyanúgy azok a makói, szegedi kortárs közösségek, amelyek az élő irodalmat, a modernség aktualizációját képviselték irodalmi és társadalmi diskurzusaikkal. Ez kevésbé dokumentálható, ám a kortárs közösségekben önmagát kiteljesítő, azok középpontjába vágó, mindenről és mindenkivel vitatkozó József Attilára biztosan nagy hatással voltak azok a társaságok, amelyekkel Balogh Vilma szegedi szalonjában, majd a Mentor Kiadó tulajdonosának „kulturális szobájában” megismerkedett. S ide sorolhatók azok a gyorsan gründolt és gyorsan elhaló lapok (*Csend, Kék madár*), amelyek közölték a korai verseket, s amelyek szerzőjüket is hozzásegítették a vágyott bohémuság kiéléséhez.

József Attila költővé avatását Juhász Gyula ajánlásának szokás tulajdonítani. A monográfia nemcsak a nevezetes kötet (*A szépség koldusa*) megszületését tárja fel filológiai precizitással (kitérve még az előjegyzések számának alakulására is), hanem a költővé válás folyamatát is, ami- ben fontos szerep jutott a poétikai mintáknak. A monográfus csaknem statisztikai pontossággal részletezi a témákat, motívumokat, fragmentumokat, amelyeket a fiatal költő átvett a kortárs irodalomból, interiorizált. József Attila nemcsak a saját verseit mondta fejből, hanem másokét, Adyét, Erdélyi Józsefét, sőt Kassák számozott verseit is. (Amin még Kassák is hitetlenkedett.) Az így emlékezetében élő szövegek könnyen kapcsolatba kerültek saját műveivel, egyfajta sajátos

intertextualitásban. Ez az alkotói metódus, szemlélet is alakította a költői pályát annak későbbi szakaszaiban is.

József Attila költészetének megalapozását a makói, szegedi évek sajátos, nyugatos esztétizmusa jelentette. Az őt ért ekkori nyugatos hatások (Ady, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi) a nyugatos modernitás és modernség eszményének különböző poétikai, esztétikai mintáit jelentették. Az 1923–1924-ig keletkezett nagyszámú és nagyjából kiérlelt szöveg arról az igyekezetről tanúskodik, hogy a fiatal ember az olvasott és követett mintákat hogyan apperceptálta, azok esztétikumából hogyan próbált saját nyelvezetet, saját értékideákat, eszményeket konstruálni. A monográfia végigvezeti az olvasót ezen a folyamaton, időként megállva egy-egy részelemzésnél, aztán tovább lépve, tágabb horizontban szemlélve az esztétikai történéseket. Tverdota könyvének kétségkívül az is erénye, ahogy a líratörténeti kontextusokat feltárja és elmondja esszéisztikusan, könnyű nyelvezettel.

József Attila költővé válásának folyamatát az a logikus kapcsolódás írhatta volna le, ahogy a művészetek történetében a parnasszista, impresszionista kontempláló szemléletet és nyelvezetet követte a posztimpresszionizmusból kinövő avantgárd a maga radikalizmusával, a világlátás és az arról való beszéd teljes átalakításával, nyelvkritikai attitűdjével. A fiatal költőt Kassák avantgárd aktivizmusa már 1923-tól vonzotta, ám Kassák hívévé majd csak 1925-ben szegődött. Jött egy időszak, amikor felváltva írt kötött formájú, népdalszerű műveket és szabadverseket. (Ahogy Kassák mondta és üzente rosszállóan József Attila barátjával, Erg Ágostonnal.) Tverdota ezt az intermezzót – ami persze lényegesen nagyobb hatást fejtett ki a költői szemléletben, előrevetítve a barthás korszakot és az egész életműben végigvonuló népi-paraszti folklór-tematikát – abba világszemléleti kontextusba helyezi bele, amit többször is említ: a gazdagság–szegénység élménytapasztalatára épülő attitűd és az individualizmus–társadalmi szerepvállalás individualizmus–társadalmi szerepvállalás alternatív oppozíciójába. A szegényember-korszakot, Erdélyi József hatását és az Erdélyin túllépő fiatal költő poétikai nyitottságát így vezeti fel a monográfia szemléletes, könnyen befogadható nyelvezettel: „Nem az történt tehát, hogy az esztétizálás, a kifinomult formákkal való játszadozás eredményeit lerombolta a költő és az építmény romaiból egy új, hipermodern épületet emelt, s ebbe költözött bele. A nyugatos költészetben nem úgy lépett túl, hogy spontán módon igénybe vette a költészet piacán talált poétikai kínálatot. [...] Csak azért tudott párhuzamosan szabad verseket és népköltészeti ihlettel szegényember-verseket alkotni, mert az új darabok formáját ruhának tekintette, amelyet magára ölthet és levetkezhet kedve szerint”. (697–698.) Persze ez a könnyedebb, oldottabb értekezői nyelvezet nem vált át impresszionisztikusan megfoghatatlan szövegértelmezésekbe, de látványosan szakít az irodalomtörténeti szaknyelvet olykor eluráló – különösen az irodalomelméletet teoretikusan interpretáló – absztrahált nyelviséggel. Némi eufemizmussal azt mondhatni, Tverdota ideája az a nyelvi purizmus, amely az irodalomról való beszédet ki akarja szabadítani a beavatottság kontextusából.

Ez a szándéka a versmagyarázatok, versértelmezések esetében is megfigyelhető. A könyv a nagymonográfia önmagára vállalt kötelezettségéből adódóan úgyszólván minden biográfiai részletre és minden szövegre, műre figyelni akar. Ez az extenzitás különösen a korai zsenéket is számba vevő s azoknak is részletekbe menő figyelmet szentelő fejezeteket növeli meg, olykor más, a költői pályát sokkal inkább leíró művek rovására. A monográfusnak – mint mindenkinek – vannak kitüntetett szövegei. Ilyennek tekinthető a *Kövek* vagy a *Kozmosz éneke*, amelyekről nagyon részletes és alapos értelmezések olvashatók. Mindkét vers nemcsak az akkori

hatások sikeres interiorizációjáról tanúskodik, hanem a költői nyelv differenciálódásáról és a mesterségbeli tudás artikulálódásáról. Ugyanakkor hiányérzete keletkezik az olvasónak, amikor a monográfia átsiklik a pályán és a recepciótörténetben fontos, már-már kultikus jelentőségű műveken, mint a *Kertész leszek*, vagy épp a *Tiszta szívvel* szövegein. Igaz, ha ez utóbbi recepciójára is ki akart volna térni, még nagyobb terjedelmű lett volna a könyve.

A *Gondoljátok meg, proletárok* hosszú időn keresztül készült, hatalmas tudást, s a József Attila-kutatás eredményeit – szemléletében mindenképp – érvényesítő munka. Természetesen – mint minden ilyen vállalkozással szemben – megfogalmazhatók ellenvélemények, felvethetők szemléleti, módszertani, koncepcionális alternatívák és persze elfogultságok. Ami azonban nem az utóbbi kategóriába tartozik: a kiadó szerkesztői figyelhetek volna a többször előforduló szó szerinti szövegismétlődésekre, és készíthettek volna egy név- és műcím-mutatót. Igaz, azt ígéri az előszó, hogy majd a következő kötet ezt tartalmazza, ez azonban kevés vigasz annak az olvasónak, aki most akar visszalapozni, visszakeresni valamit. De nem az ígért mutatókért várjuk a következő kötetet (köteteket?), amelyek az ifjú József Attila után – a most sokszor jelzett – társadalmi elkötelezettségekben kiteljesedő költőt és költészetét mutatják be. Majd azt is meggondoljuk: mi, proletárok és nem proletárok.